

DE BRUGWACHTERSWONINGEN VAN NAARDEN-VESTING IN DE NEGENTIENDE EEUW

ing. L. Willemstein, MA.

stichting
monumenten
bezit

DE BRUGWACHERSWONINGEN VAN NAARDEN-VESTING IN DE NEGENTIENDE EEUW

Naarden, bekend als vesting- en garnizoensstad, heeft een veelbewogen geschiedenis waarin groei, bloei en verval elkaar afwisselden. Na de complete stadsverwoesting door de Spanjaarden in 1572 werd Naarden herbouwd als vestingstad. De belangrijke militaire positie die de stad innam in de Hollandse Waterlinie, zorgde voor economische groei en welvaart. In de loop der tijd werden de vestingwerken meerdere malen aangepast en versterkt. In de negentiende eeuw volgde een belangrijke periode van modernisering, omdat de oude gebastioneerde vestingwerken veel van hun defensieve waarde hadden verloren. Dit leidde tot de bouw van vele nieuwe bouwwerken. In 1926 was de vesting opnieuw verouderd en verloor zij definitief haar militaire functie. Veertig jaar later was de stad zo ver in verval geraakt, dat E. Koopmanschap de amateurfilm "De Oude Rommel" maakte waarin hij de vergane vesting vastlegde.¹ Een periode van sloopwerkzaamheden volgde.² Vele historische gebouwen verdwenen, waaronder diverse militaire bouwwerken. Onder hen bevonden zich drie van de vijf brugwachterswoningen die Naarden-Vesting ooit rijk was.³

Inleiding: wachterswoningen

Brugwachterswoningen behoren tot de groep wachterswoningen. Een wachterswoning was de dienstwoning voor een fort-, brug-, sluis- of spoorwachter. Zijn woning lag vlak bij het fort, de brug, de sluis of de spoorwegovergang, zodat de wachter snel ter plaatse kon zijn om zijn taak uit te voeren. In de negentiende eeuw zijn voor de verbeteringen in de Nederlandse landsverdediging en voor de aanleg van nieuwe infrastructuur vele nieuwe wachterswoningen gebouwd. Deze woningen werden in vele varianten gebouwd. Zo waren er rijk gedecoreerde exemplaren in baksteen (afb. 1), maar ook strak uitgevoerde woningen voorzien van pleisterwerk (afb. 2).

De brugwachterswoning van Naarden is gelegen aan de Kapitein G.A. Meijerweg 1 en is in 2017-2018 door de Stichting Monumenten Bezit (SMB) gerestaureerd. Naar aanleiding van deze restauratie is er niet alleen onderzoek gedaan naar deze brugwachterswoning, maar ook naar de mogelijke aanwezigheid van andere brugwachterswoningen. Ondanks dat er ook aan de andere kant van de

vesting een brug over de vestinggracht is gelegen, staat daar nu geen brugwachterswoning. Hierdoor rees de vraag of hier ooit een brugwachterswoning heeft gestaan. Uit onderzoek werd al vrij snel duidelijk dat dit inderdaad het geval was geweest. Aan deze zogenoemde Amsterdamse zijde van de vesting stonden zelfs niet één, maar twee brugwachterswoningen. Daarnaast werd het bestaan van een derde brugwachterswoning gevonden ter hoogte van de huidige kinderboerderij.

Bij het bestuderen van de archiefstukken viel op dat de woningen vele overeenkomsten vertoonden met andere wachterswoningen in Nederland (afb. 1-2). Een goede vergelijking kon echter niet worden gemaakt, omdat er nog geen literatuur bestaat over de typologie van wachterswoningen in de negentiende eeuw. Dit was aanleiding om een typologisch onderzoek uit te voeren. De resultaten hiervan worden in dit artikel besproken, evenals de 'herontdekking' van de gesloopte brugwachterswoningen.

Afb. 1: sluicewachterswoning Breukelen in Utrecht uit 1891.

Afb. 2: brugwachterswoning Roodehaan in Groningen uit 1906.

De brugwachterswoningen van Naarden

Omdat brugwachterswoningen altijd gelegen waren nabij een brug, stonden historische brugwachterswoningen over het algemeen bij de toegangspoorten van een stad. Naarden beschikte omstreeks 1650 over maar liefst zes toegangen.⁴ Na de versterking en uitbereiding van de vesting aan het einde van de zeventiende eeuw werd dit aantal gereduceerd tot twee toegangen: één doorgang aan de Amsterdamse zijde (ook wel de vredeszijde genoemd) in het noordwesten en één aan de Utrechtse zijde (ook wel de oorlogszijde genoemd) in het zuidoosten.⁵ Voor de nieuwe toegangen werden door de bekende architect Adriaan Dortsman (1635-1682) twee poorten ontworpen, namelijk de Amsterdamse en de Utrechtse Poort.⁶ Bij deze toegangen lagen respectievelijk de Groene Brug en de Kapitein Meijerbrug die de vesting met de buitenwereld verbonden. De Kapitein Meijerbrug lag over de buitengracht bij bastion Promers. De Groene Brug lag over de buitengracht bij bastion Oud Molen en parallel aan de Muidervaart (tegenwoordig de Naardertrekvaart), een kanaal dat Naarden met Muiden verbond. Over dit kanaal, dus buiten de vesting, was een derde brug gelegen, namelijk de Gele Brug (tegenwoordig de Prinses Irenebrug). In 1872 kwam er een derde toegang bij, nadat de brug over de buitengracht tegenover bastion Turfpoort werd aangelegd. Deze tolbrug sloot aan op een grindweg naar Bussum, waardoor een snelle terugtocht van de troepen in Bussum naar Naarden mogelijk werd.⁷ Omdat deze brug oorspronkelijk niet bij de afgesloten vesting van Naarden hoorde, werd ze in de jaren vijftig van de vorige eeuw gesloopt.⁸ Een vijfde brug werd geslagen in 1939, aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog. De nieuwe verbindingsweg naar Bussum (de zogenoemde 'doorbraak': de huidige Burgemeester M.P. van Wettumweg) diende als vluchtweg voor de burgers naar station Bussum.

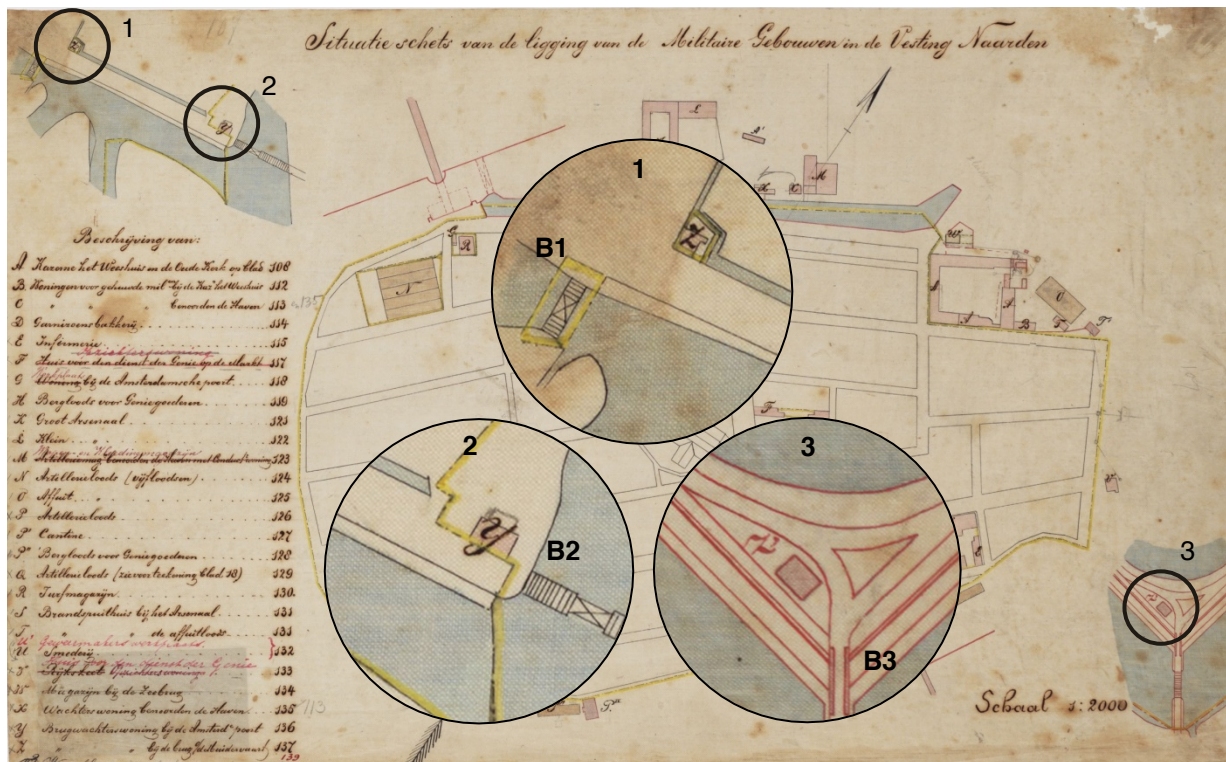
In 1773 stonden twee brugwachterswoningen aan de Amsterdamsestraatweg: één bij de Groene Brug en één bij de Gele Brug. Aan het einde van de negentiende eeuw was dit aantal opgelopen tot vier

brugwachterswoningen. Op de bedekte nabij de tolbrug en aan de Kapitein G.A. Meijerweg 1 nabij de Kapitein Meijerbrug kwamen twee nieuwe brugwachterswoningen.⁹ Een vijfde brugwachterswoning verrees in 1942 aan de Bedekte weg 1 bij de brug richting Bussum. Alle vijf de woningen hebben aanvankelijk gefungeerd als dienstwoning voor de brugwachter van de nabijgelegen brug. Nadat de woningen in de twintigste eeuw deze functie verloren, zijn ze herbestemd. Zo werd de brugwachterswoning aan de Bedekte weg 636 tegenover het bastion Turfpoort tussen 1945 en 1950 in gebruik genomen als magazijn en later als clubhuis.¹⁰

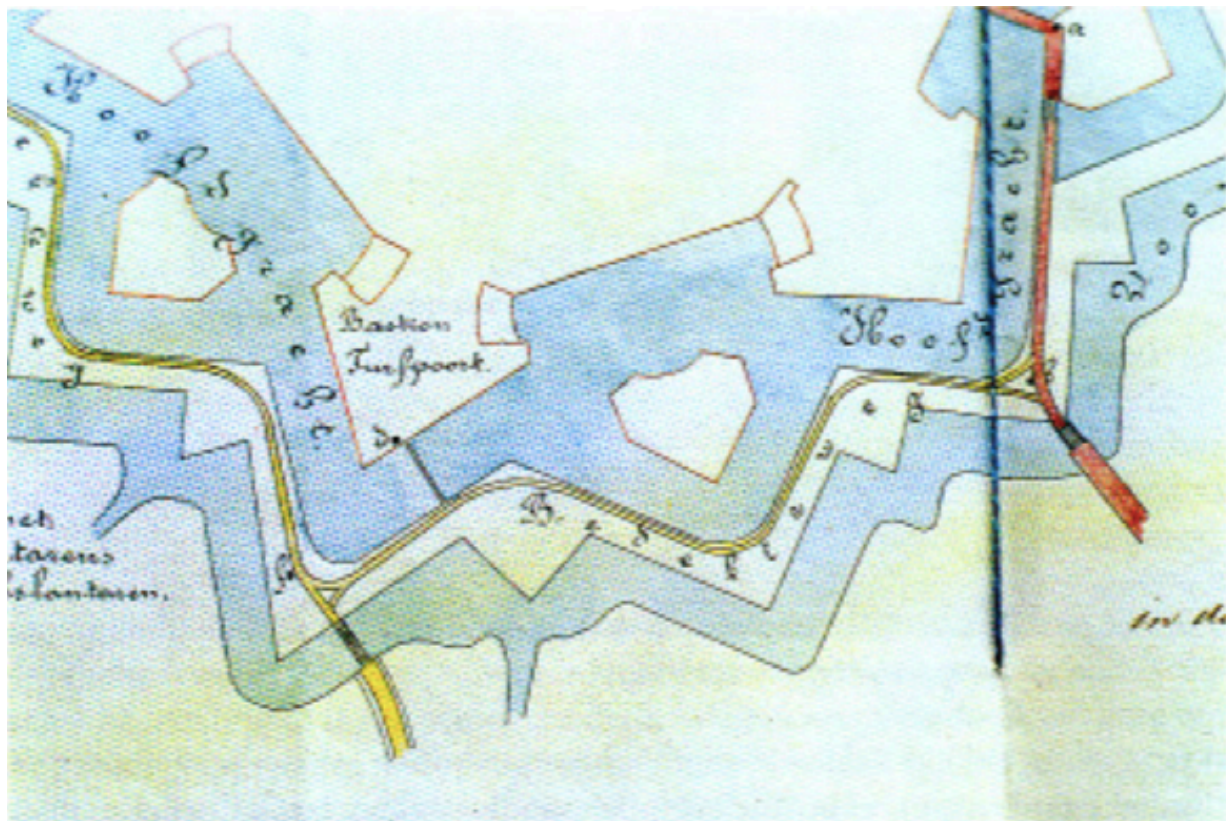
Omdat drie van de vijf brugwachterswoningen behoorden tot de militaire gebouwen van de vesting, droegen ze, net zoals de andere militaire gebouwen, een letter uit het alfabet bij wijze van naam. De twee oudste woningen kregen de letters **Y** (bij de Groene Brug) en **Z** (bij de Gele Brug). **Z'** werd de benaming van de brugwachterswoning bij de Kapitein Meijerbrug.¹¹ Deze drie woningen waren eigendom van de Staat (het toenmalige departement van Oorlog). Op de militaire grond van de Staat, maar in beheer bij de gemeente Naarden, stond bij de tolbrug naar Bussum de brugwachterswoning **BW**. De twintigste-eeuwse brugwachterswoning **BW'** aan de Burgemeester M.P. van Wettumweg was eveneens gebouwd door de gemeente Naarden.¹²

Op de situatieschets van de militaire gebouwen van de vesting uit ca. 1874-'76 (afb. 3) is de ligging van de drie militaire brugwachterswoningen (**Y**, **Z** en **Z'**) weergegeven. Op afb. 4 is de situatie van de tolbrug naar Bussum weergegeven met de locaties van brugwachterswoningen **BW** en **BW'**. Vanaf de vesting bekeken lag brugwachterswoning **Y** dus achter de Groene Brug, **Z** voor de Gele Brug, **BW** voor de tolbrug naar Bussum en **Z'** voor de Kapitein Meijerbrug.¹³ Omdat dit artikel specifiek ingaat op negentiende-eeuwse brugwachterswoningen, wordt de twintigste-eeuwse woning **BW'** verder buiten beschouwing gelaten.

Afb. 3: situatieschets van de ligging van de Militaire Gebouwen in de Vesting Naarden, ca. 1874-76. In rood zijn de latere wijzigingen of nieuwbouw genoteerd. Nr. 1 = brugwachterswoning Z bij de Muidervaart, nr. 2 = brugwachterswoning Y bij de Amsterdamse Poort, nr. 3 = brugwachterswoning Z' bij de Utrechtse Poort, B1 = Gele Brug (de huidige Prinses Irenebrug) B2 = Groene Brug, B3 = Kapitein Meijerbrug.

Afb. 4: situatieschets van de ligging van de tolbrug naar Bussum (in geel) en de brug bij de Utrechtse poort (in rood), 1889. Nr. 1 = locatie van brugwachterswoning BW', nr. 2 = locatie van brugwachterswoning BW.

De bewoners: brugwachters

De brugwachters van Naarden waren vaak gepensioneerd of ex-militairen. Op kosten van de Staat bewoonden ze de brugwachterswoning. Ze waren verantwoordelijk voor het bedienen van de brug en indien van toepassing ook voor het innen van tolgelden. Ze stonden onder orde van de Eerstaanwezend Ingenieur.¹⁴ Dat het bedienen van de brug niet altijd even soepel verliep, liet brugwachter Petrus van Oostveen zien. Hij kreeg van de Eerstaanwezend Ingenieur van Naarden een klacht, omdat hij twee of meerdere schepen achter elkaar de brug liet passeren. Doordat de brug zo lang open stond, misten reizigers de trein op station Bussum.¹⁵

De voormalige brugwachters hadden naast hun werkzaamheden als brugwachter veelal een nevenberoep. Petrus van Oostveen was samen met zijn vrouw Elisabeth Sluis de eerste bewoner van brugwachterswoning **BW**.¹⁶ Van Oostveen was naast brugwachter ook warmoezier (tuinder).¹⁷ Zijn opvolger, Pieter Theodorus van der Linde met zijn vrouw Margaretha Catharina Koper, was schoenmaker.¹⁸ In 1934 volgde Geurt Borreman Van der Linde op voor slechts een periode van vijf jaar.

Hij was, voordat hij in het leger ging, een boerenknecht.¹⁹ Dit zien we ook terug bij de voormalige bewoner van brugwachterswoning **Y**, Dirk van den Berg. Van den Berg trouwde in 1892 met Hendrika van den Berg en was toen warmoezier. In 1900 werd hij eveneens genoemd als melkventer. Van ongeveer 1905 tot en met 1924 was hij brugwachter bij de Amsterdamse Poort. Na het overlijden van zijn vrouw hertrouwde hij met Dirkje Spaans en verhuisden ze naar Bussum.

Bouwgeschiedenis

Aan de hand van historische foto's, kadastrale kaarten, de Kadaster ArchiefViewer en archiefstukken is de bouwgeschiedenis van de vier negentiende-eeuwse brugwachterswoningen gereconstrueerd.²⁰ Niet voor alle woningen is de documentatie even goed bewaard gebleven, waardoor informatie ontbreekt. Desondanks zijn de meeste stichtings-, herbouw- en sloopjaren achterhaald. In onderstaande tabel is de bouwgeschiedenis van de vier wachterswoningen weergegeven.

Tabel 1: overzicht van de bouwgeschiedenis van de vier brugwachterswoningen van Naarden in de negentiende eeuw. Indien het jaartal van de gebeurtenis bekend is, staat deze in het betreffende tijdvak genoteerd.

periode	wachterswoning Y	wachterswoning Z	wachterswoning Z'	wachterswoning BW
1830-1840				
1840-1850				
1850-1860				
1860-1870				
1870-1880	1871			1877
1880-1890		1886		
1890-1900			1898	1895 1896
1900-1910	1909			
1910-1920				
1920-1930				1926
1930-1940				
1940-1950				
1950-1960		1954		
1960-1970				
1970-1980	1972	1979	1979	
1980-1990			1985	1987
1990-2000				

Legenda

	In bezit v/h Rijk
	Stichting
	Herbouw
	Ver/aanbouw
	Verkoop
	Afbraak

De verboden kringen

Beide brugwachterswoningen aan de Amsterdamse zijde stonden buiten de vesting, maar binnen de verboden kringen van Naarden. De verboden kringen (uit de Kringenwet van 1814 en herzien in 1853) vormden een zone rondom een vesting waar men geen (stenen) bouwwerken mocht plaatsen, zodat het schootsveld vrij bleef.²¹ De kringen waren opgedeeld in drie klassen met verschillende beperkingen. De brugwachterswoningen **Y** en **Z** behoorden beide tot de eerste klasse (binnen een straal van 300 meter van de vesting), waar slechts met brandbare materialen als hout gebouwd mocht worden. Houten huizen konden in geval van oorlog immers snel worden platgebrand.²² Desondanks waren beide brugwachterswoningen niet opgetrokken in hout, maar in baksteen. Op de aquarel "Gezicht op Naarden" van Jacob Bolten uit 1792 is al te zien dat gebouw **Y** een stenen gebouw was en buiten de vesting in het schootsveld stond. Na de herbouw in 1871 was de Kringenwet van kracht, maar bouwde men de brugwachterswoning opnieuw in steen. Dit is opmerkelijk en laat zien dat de Staat het voor zijn militaire bouwwerken in het schootsveld niet zo nauw nam met de regelgeving. Eveneens opvallend is dat **Y** de enige brugwachterswoning was die, vanaf de vesting gezien, achter de brug stond in plaats van ervoor. Een verklaring hiervoor is dat men de brugwachterswoningen liever buiten dan binnen de vesting bouwde.²³ Aangezien het perceel waarop **Y** is gebouwd toebehoorde aan de Staat, was dit mogelijk. Omdat de Amsterdamse zijde de vredeszijde was, was het minder van belang dat de woning in het schootsveld stond.²⁴

Beschrijving van de brugwachterswoningen: Y en Z

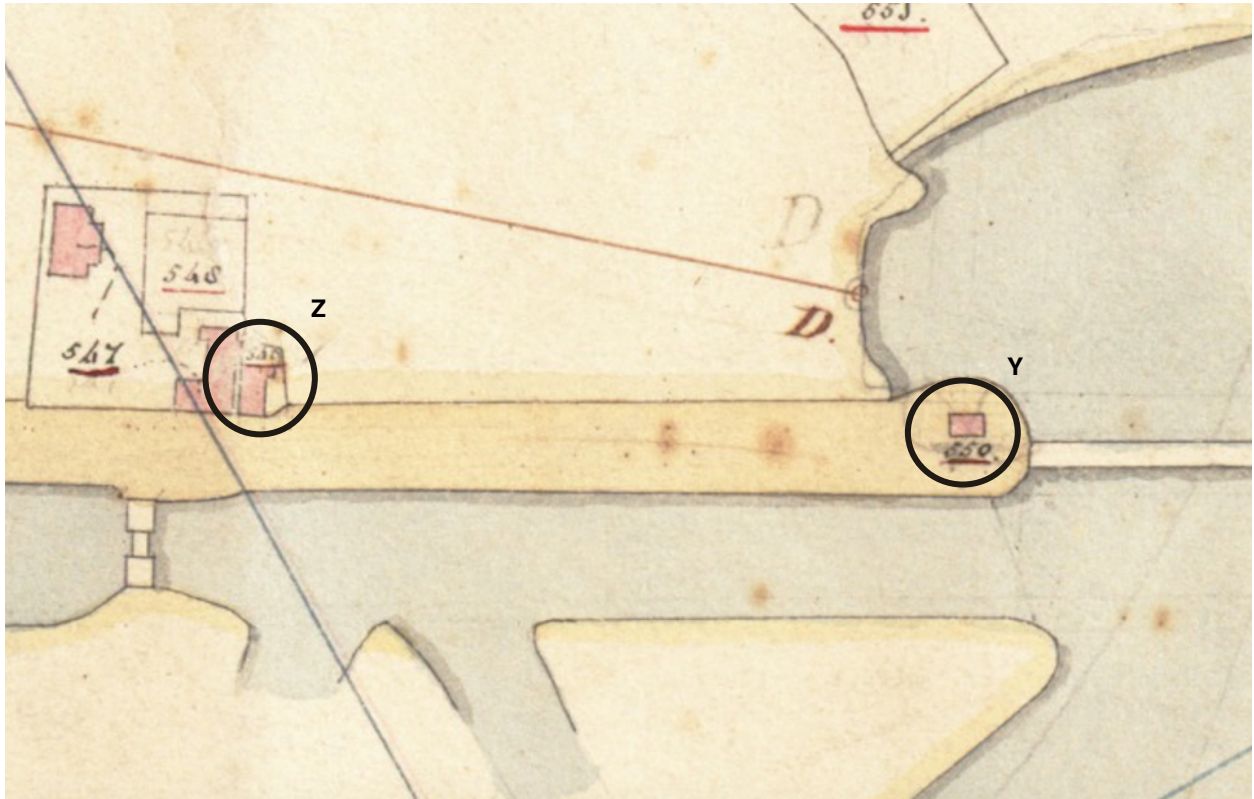
Brugwachterswoning **Y** bij de Amsterdamse Poort is in 1871 herbouwd onder leiding van de Eerstaanwezend Ingenieur H. Piccardt en de tweede

luitenant-ingenieur R. de Jongh. De oude brugwachterswoning werd met uitzondering van de kelder en het privaat geheel afgebroken. De kosten voor de herbouw, door een onbekende aannemer, bedroegen 1.249 gulden.²⁵ Het gebouw stond op een rechthoekig grondvlak en telde één bouwlaag. De woning had blokbepleisterde gevels (pleisterwerk voorzien van schijnvoegen) en een schilddak. Tegen de achtergevel stond een houten uitbouw, waarin de keuken was gevestigd. Tegen de voorgevel stond het aangebouwde privaat, dat nog dateerde van vóór de herbouw.

In 1909 werd de woning voor het bedrag van 950 gulden door de Eerstaanwezend Ingenieur W. Hanegraaff vergroot. De muren werden hoger opgetrokken en men verving het schilddak door een met pannen gedekt zadeldak.²⁶ Hierdoor veranderde het aanzicht van de woning aanzienlijk. Ook de indeling wijzigde. Nu was de begane grond ingedeeld met twee vertrekken, die ieder voorzien waren van een stookplaats. De zolderverdieping bestond uit een ruimte met een bedstede en twee kasten en een slaapkamer waarin twee bedsteden en twee kasten gesitueerd waren. Het privaat werd een tochtportaal, nadat de wc was verplaatst naar de keukenuitbouw. Op de begane grond waren de muren van het rechter vertrek voorzien van een houten beschot dat was afgewerkt met behang. Hierin bevonden zich ingebouwde kasten. Ook het linker vertrek was behangen, echter niet op een beschot. Onder dit vertrek bevond zich de kelder. Deze was te bereiken via een luik in de houten vloer. Alle andere vloeren waren eveneens van hout, met uitzondering van de kelder- en keukenvloer. Deze waren van reuzenmoppen voorzien.

De keukenaanbouw is in de loop van de twintigste eeuw gesloopt. 101 jaar na de bouw, in 1972, werd ook de woning zelf gesloopt. Tegenwoordig is door de vorm van het kadastrale perceel nog wel zichtbaar waar de vroegere brugwachterswoning **Y** heeft gestaan.

Afb. 5: minuutplan van de wijk Buitendijker, Naarden, sectie A, blad 02, uit 1811-1832.

Brugwachterswoning **Z** bij de Muidervaart werd herbouwd in 1886 onder leiding van de Eerstaanwendend Ingenieur George Lodewijk Kepper. Eind 1884 was al een nieuwe brugwachterswoning ontworpen, zodat de "bestaande bouwvallige woning" vervangen kon worden.²⁷ De aanbesteding werd in 1885 gewonnen door J.H. Hufen voor 2.349 gulden, terwijl er 3.000 gulden voor de bouw was begroot. Tijdens de bouw verbleef de brugwachter tijdelijk in een loods die voor de vestingbrug stond.²⁸ De nieuwe woning had één bouwlaag onder een zadeldak. De gevels waren, net zoals bij **Y**, afgewerkt met een blokbepleistering. De buitenmuren waren voorzien van een spouw. De vensters hadden zesruits schuiframen en luiken.

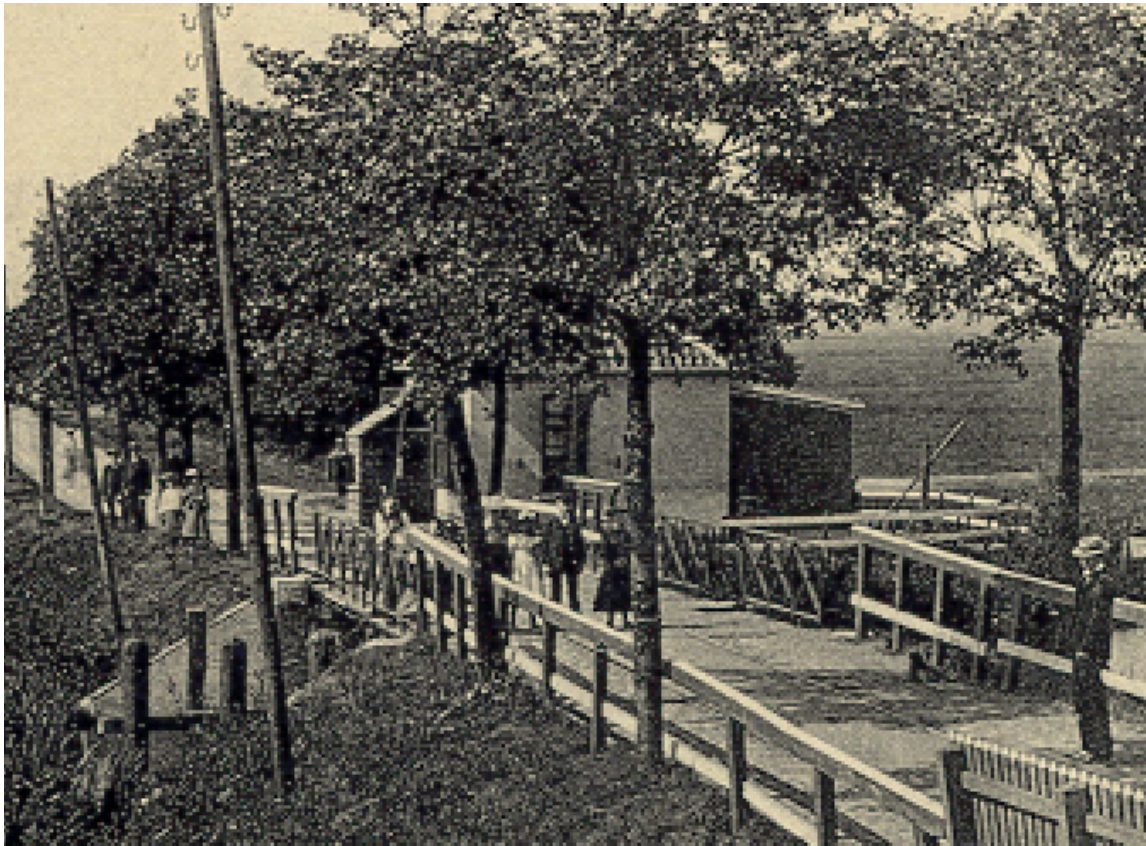
De begane grond was ingedeeld met drie vertrekken, namelijk een woonkamer aan de rechter zijde en een keuken en een slaapkamer aan de linker zijde van de hoofdingang. Tussen de woonkamer, de slaapkamer en de hoofdingang bevond zich een portaal met de trap naar zolder. Een tweede portaal verbond de woonkamer, de keuken, het privaat en een kast onder de trap. Op de zolderverdieping waren geen

vertrekken afgescheiden. Zowel de woonkamer als de slaapkamer had een houten vloer. In de keuken lag een bakstenen vloer en het achterste portaal met het privaat had een blauwe plavuizen vloer. Het voorste portaal was afgewerkt met beschotwerk, waarin zich de paneel deur naar de zolder bevond.

Opvallend aan de woning is de detaillering van de windveren. Deze vertoonde veel overeenkomsten met die van de Gele Loods (afb. 9). Hieruit is op te maken dat architectonische elementen van militaire gebouwen gekopieerd werden van andere gebouwen. Daarnaast zorgde de Eerstaanwendend Ingenieur ervoor dat bouwmaterialen hergebruikt werden. Zo moest bij de bouw van de nieuwe brugwachterswoning gebruik gemaakt worden van de nog goede afkomende bakstenen van de oude woning.

De brugwachterswoning is gesloopt omstreeks 1980, toen de aanleg van het huidige industrieterrein ver gevorderd was. Momenteel bevindt zich op de locatie van de vroegere brugwachterswoning een weg. Ook hier is op de kadasterkaart nog herkenbaar waar vroeger brugwachterswoning **Z** stond.

Afb. 6: brugwachterswoning Y gezien vanaf de vesting, 1904.

Afb. 7: brugwachterswoningen Z en Y met het achterliggende industrieterrein gezien richting het noorden, omstreeks 1950.

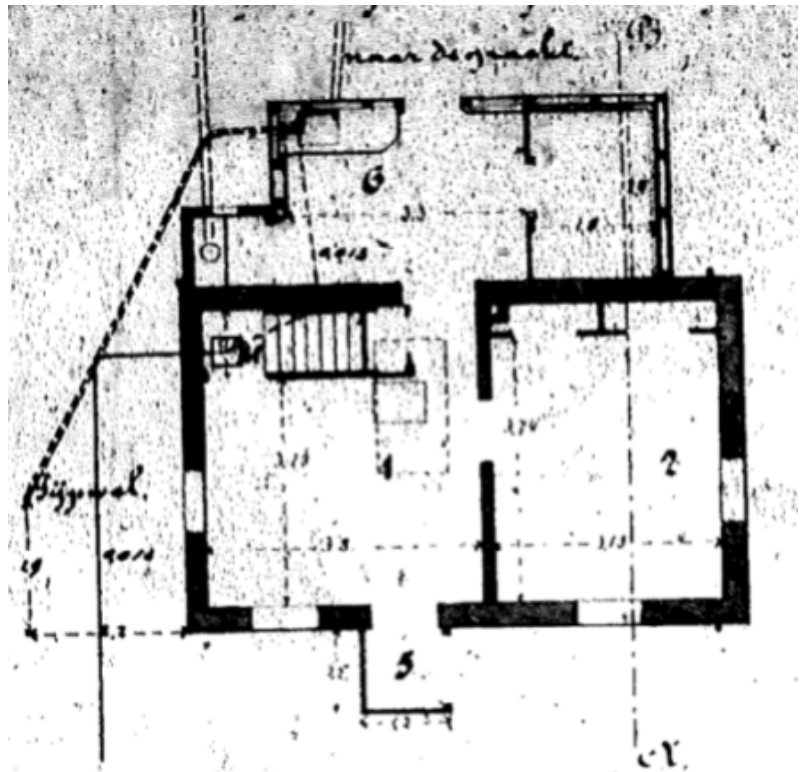

Afb. 8: brugwachterswoning Z gezien vanaf de Gele Brug, omstreeks 1950.

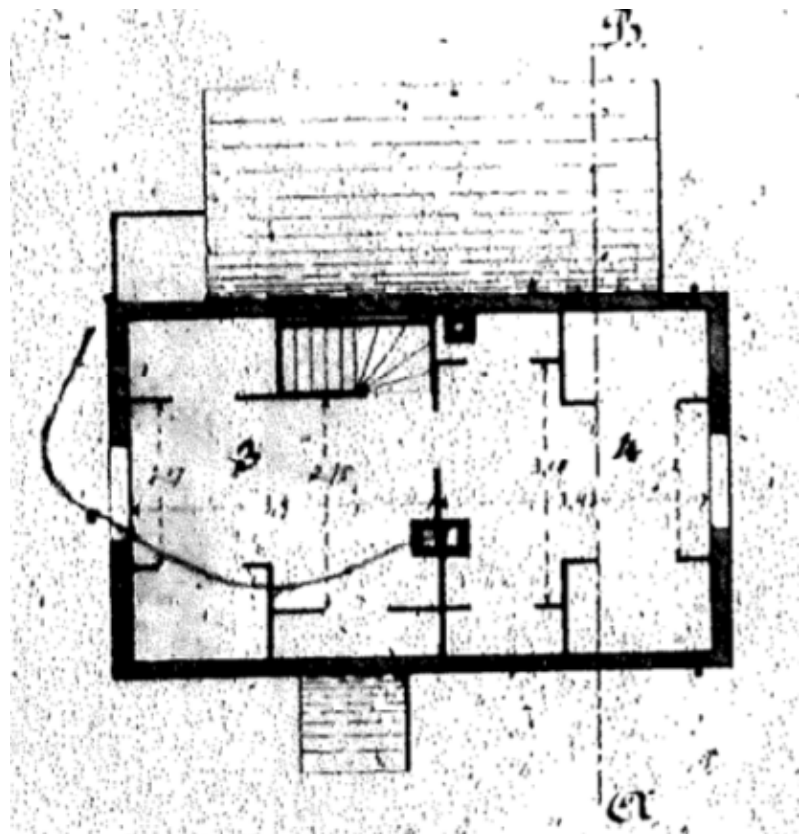

Afb. 9: zuidgevel van de Gele Loods uit 1880.

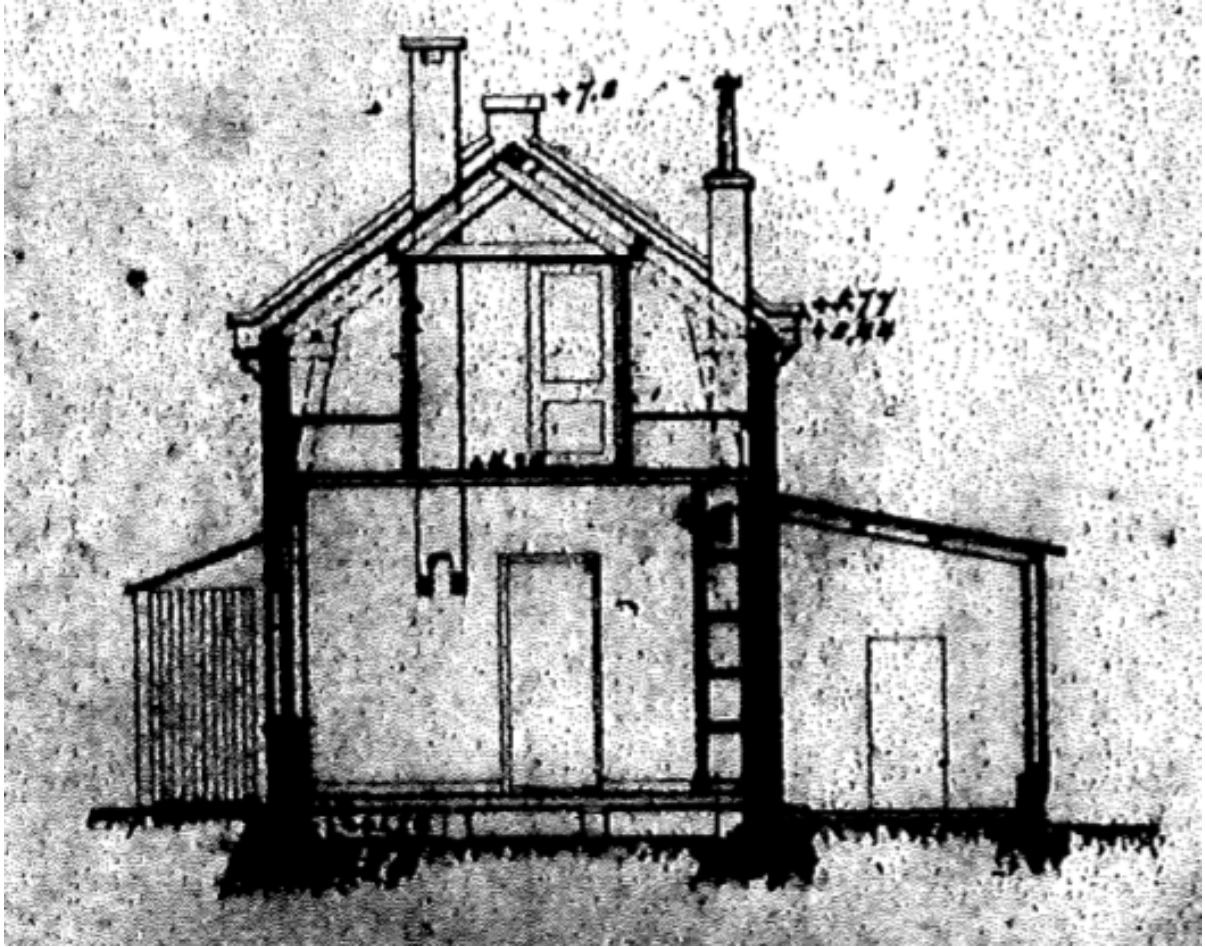

Afb. 10: plattegrond van de begane grond van brugwachterswoning Y.

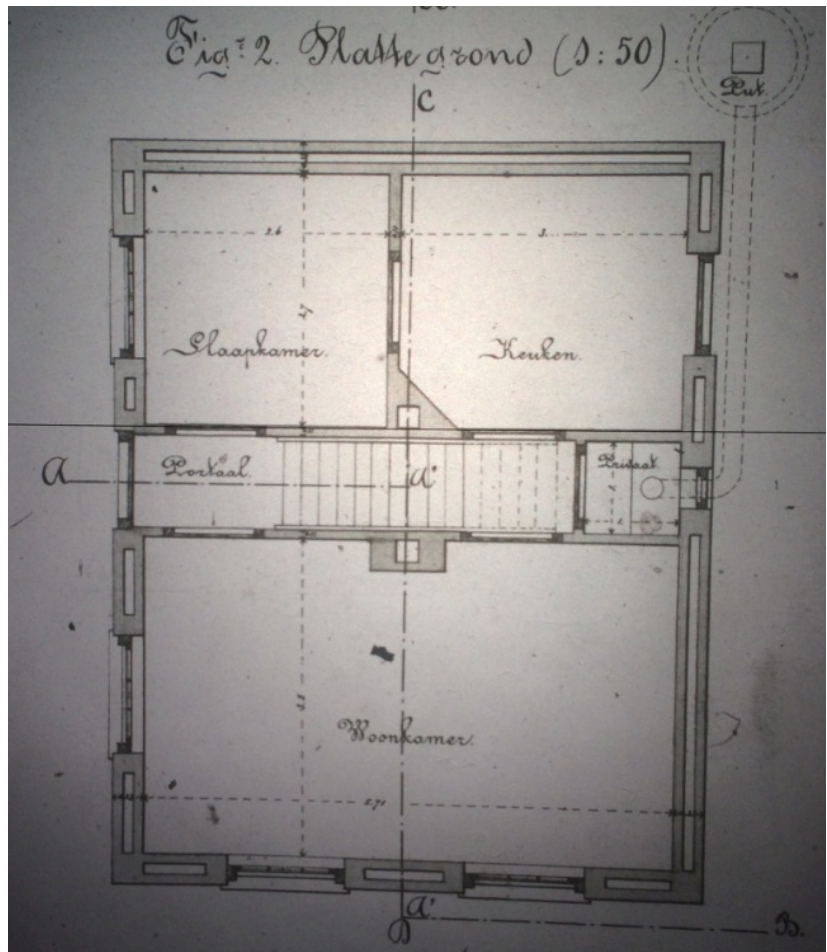
Afb. 11: plattegrond van de verdieping van brugwachterswoning Y.

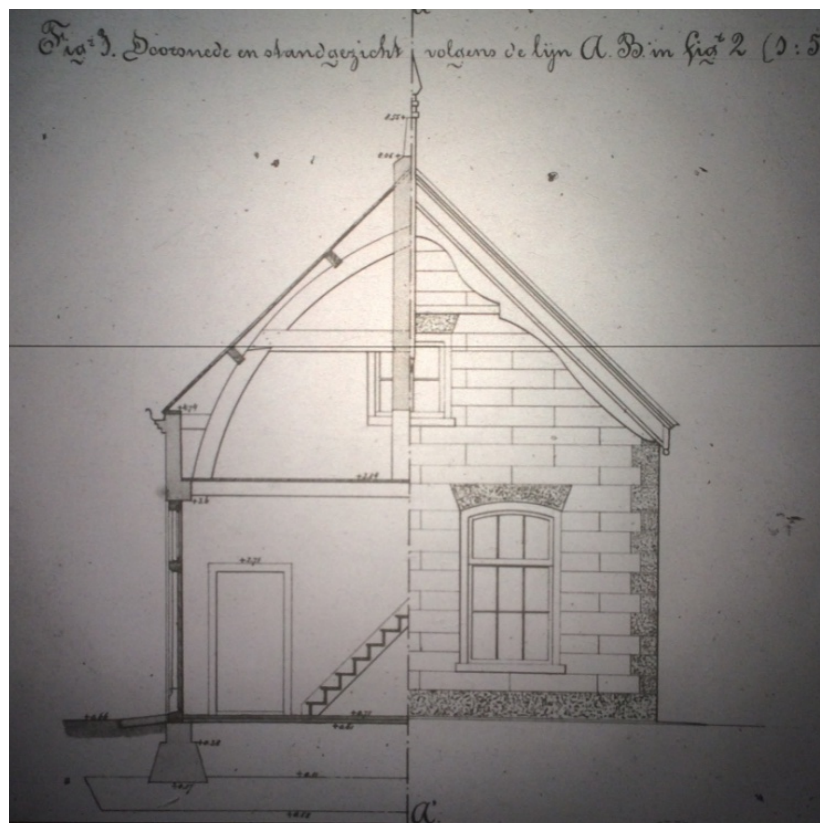

Afb. 12: doorsnede over AB van brugwachterswoning Y.

Afb. 13: ontwerptekening van de begane grond van brugwachterswoning Z.

Afb. 14: ontwerptekening van de voorgevel van brugwachterswoning Z.

Brugwachterswoningen Z' en BW

De brugwachterswoning **Z'** dateert uit 1898 en is gebouwd onder leiding van de Eerstaanwezend Ingenieur, H.W. Braakman en onder opzicht van de Opzichter van fortificaties, B. Schimmelpenning. De aannemer was eveneens H.L. Verhaar. Hij bouwde de op 2.500 gulden begrote woning voor 2.485 gulden.²⁹ Hiermee was het de duurste negentiende-eeuwse brugwachterswoning in Naarden.

De brugwachterswoning **Z'** bestaat uit een rechthoekig, bakstenen hoofdvolume met een kelder, een begane grondvloer en een zolderverdieping onder een zadeldak. In de jaren dertig van de vorige eeuw is de woning uitgebreid met een rechthoekige aanbouw tegen de blinde gevel. Deze aanbouw bestaat enkel uit een begane grond onder een plat dak. De voordeur in de kopgevel van het hoofdvolume geeft toegang tot een met houtbeschoot afgewerkte gang. Hier bevindt zich een houten steektrap met daaronder een wc. Aan het eind van de gang is de woonkamer gesitueerd. Oorspronkelijk was dit een grote keuken. Tevens is vanuit de gang de opkamer aan de linker zijde te bereiken. Dit vertrek fungeerde eerst als woonkamer. In de huidige woonkamer is een doorgang gemaakt naar de keukenaanbouw. Vanuit de woonkamer is ook de kelder te bereiken, die onder de opkamer is gelegen. De verdieping is ingedeeld met een overloop, twee slaapkamers en een badkamer. De slaapkamers zijn afgewerkt met een houten beschoot en voorzien van ingebouwde kasten.

Op het terrein van de brugwachterswoning stonden een garage en schuur uit de jaren tachtig van de vorige eeuw. Deze zijn in 2017 gesloopt. Verder bevinden zich een berging en de bomvrije bunker R2 in de nabije omgeving.

Brugwachterswoning **Z'** is de enige negentiende-eeuwse brugwachterswoning die niet is gesloopt. Dit maakt haar uniek voor Naarden. Ook esthetisch gezien is de woning bijzonder. De meest gedecoreerde gevel van de woning is niet, zoals gebruikelijk, de gevel waarin zich de voordeur bevindt. Bij deze woning zijn zowel de kopgevels als de lange gevel aan de straatzijde even rijk versierd. De vierde gevel lag vlak tegen het voormalige aardwerk van de bedekte weg aan, wat de reden is waarom deze niet is gedecoreerd. De decoratie van de overige gevels bestaat uit de toepassing van donkerrode en gele verblendstenen in de

hanenkammen en motiefgewijs in het metselwerk. Bovenaan de lange gevels is een rand van driedimensionaal vlechtwerk aangebracht. Dit vlechtwerk was de voornaamste vorm van versiering van fortwachterswoningen, in tegenstelling tot de toepassing van verblendstenen.³⁰ De windveren op de kopse gevels zijn versierd met houtsnijwerk.

De brugwachterswoning **BW** stond, evenals **Z'**, op de bedekte weg van de enveloppe.³¹ De woning is in 1877 gebouwd door de aannemer J.H. Hufen voor 2.094 gulden. In tegenstelling tot de eerder besproken brugwachterswoningen, is deze niet gebouwd onder toezicht van de Eerstaanwezend Ingenieur van Naarden, maar van de gemeente. De brugwachterswoning van 8 x 5 meter had één bouwlaag onder een schilddak. De indeling van de woning kwam overeen met die van **Z**. De entree met aan weerszijden één venster met luiken bevond zich aan de erfzijde. Achter de voordeur was een centraal gelegen gang, die de woning in twee delen verdeelde. Links lag het grootste vertrek en rechts lagen een berghok en een tweede kamer.³² Alle binnenwanden waren gepleisterd en gewit. De houten steektrap naar de zolder was in de gang gesitueerd met daaronder een trapkast. In de woning bevonden zich ook enkele bedsteden. Het privaat was ondergebracht in een aparte uitbouw. In de gang en in het privaat bestond de vloer uit boerengrauwe stenen, in het berghok uit klinkers en in de andere vertrekken en op de zolder uit houten delen. De vloeren van het grootste vertrek en de tweede kamer waren geschilderd. Het houtwerk van de ramen, de luiken en de buitendeur waren groen geschilderd.

In 1895 plaatste de toenmalige brugwachter Van Oostveen op eigen initiatief bijgebouwen bij de woning. Aangezien de grond eigendom was van de Staat, was het niet geoorloofd om zonder toestemming van de minister van Oorlog te bouwen. Daarom werd de gemeente verzocht maatregelen te nemen en Van Oostveen te verzoeken de bijgebouwen te verwijderen. In 1896 werden de kippenren, de bergplaatsen, de keuken en de stal weer gesloopt.³³

Nadat de brug naar Bussum was afgebroken, werd in 1987 ook de brugwachterswoning gesloopt. Tegenwoordig bevindt zich op de locatie van de brugwachterswoning een kinderboerderij.

Afb. 15: achtergevel van brugwachterswoning Z' omstreeks 1900.

Afb. 16: voorgevel van brugwachterswoning Z', 1958.

Afb. 17: huidige achtergevel van de brugwachterswoning Z', 2018.

Afb. 18: huidige voorgevel van brugwachterswoning Z', 2018.

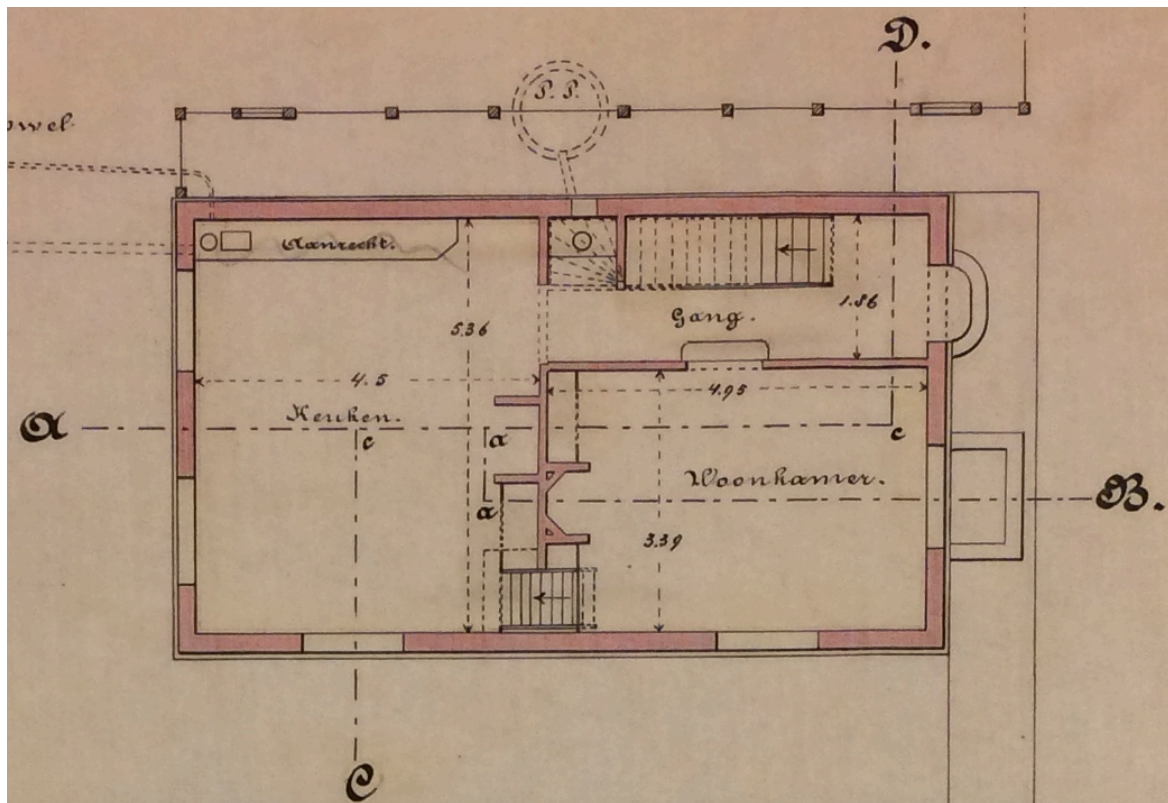
Afb. 19: brugwachterswoning **BW** gezien vanaf de brugzijde met het uitgebouwde privaat, 1902.

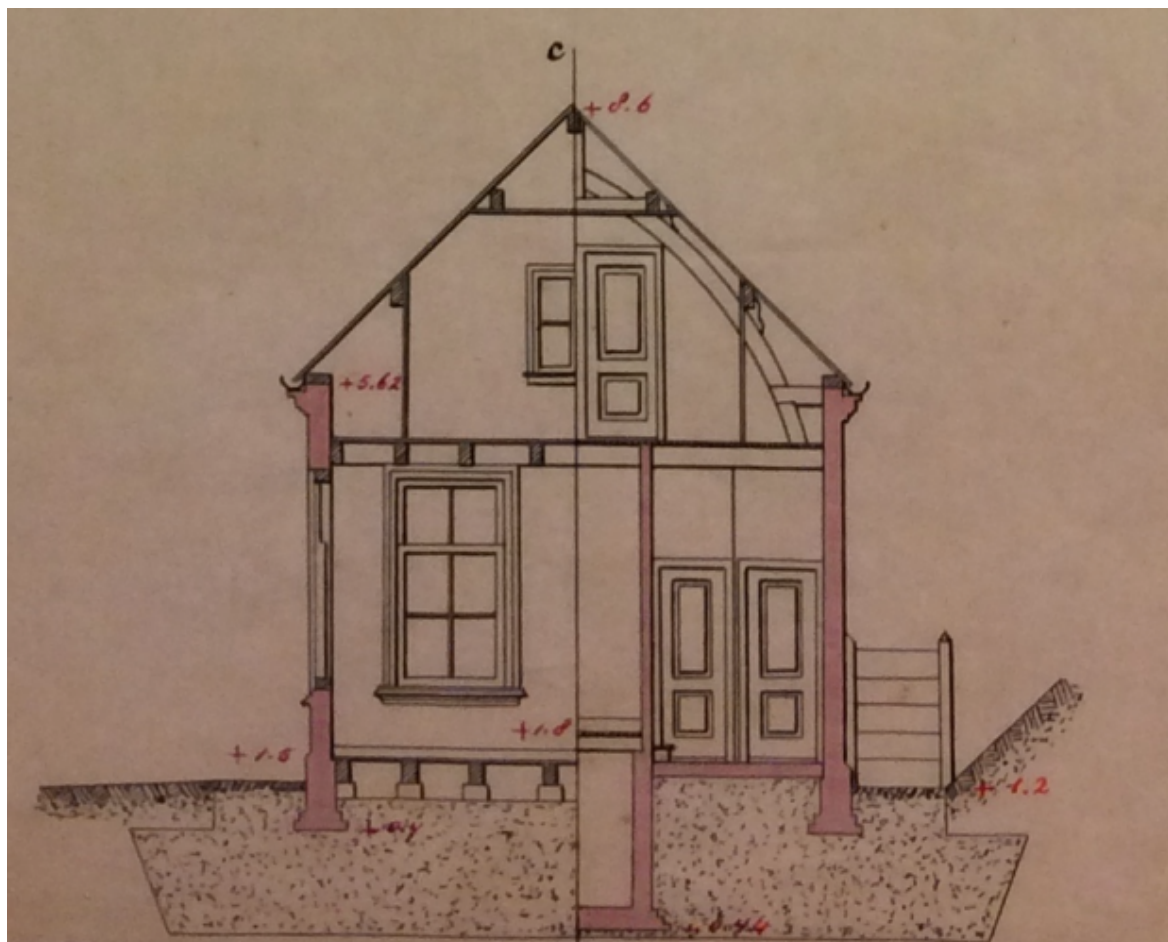
Afb. 20: brugwachterswoning **BW** gezien vanaf het erf aan de bedekte weg, 1902.

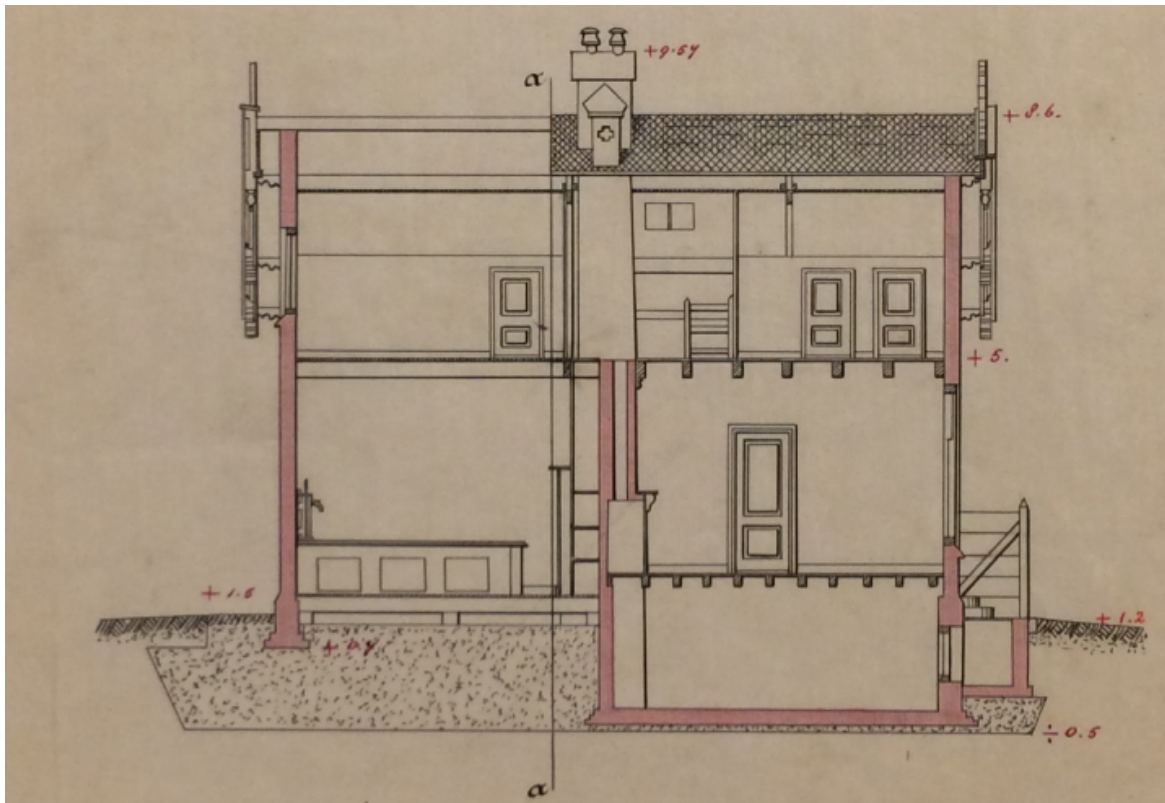

Afb. 21: plattegrond van brugwachterswoning Z'.

Afb. 22: dwarsdoorsnede van brugwachterswoning Z'.

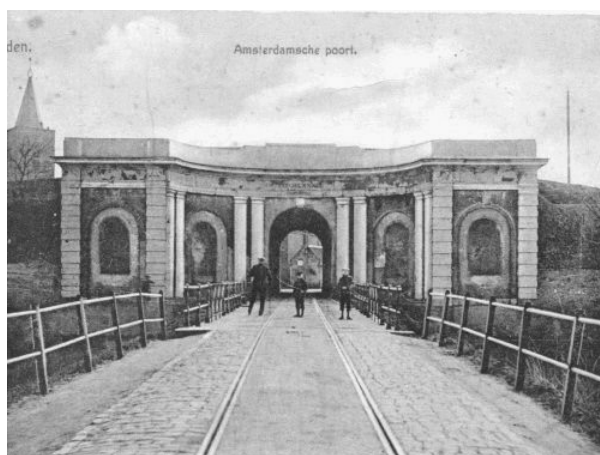

Afb. 23: langsdoorsnede van brugwachterswoning Z'.

Relatie brugwachterswoningen met toegangspoorten

De brugwachterswoningen Y en Z aan de Amsterdamse zijde waren afgewerkt met een pleisterlaag met schijnvoegen in een blokkenpatroon en rustica. De keuze hiervoor hing mogelijk samen met de zeventiende-eeuwse Amsterdamse Poort (afb. 24). Deze stond er toen nog en was eveneens voorzien van rustica. Door het pleisteren van beide

brugwachterswoningen vormden ze samen met de Amsterdamse Poort een ensemble. Dit gold eveneens voor brugwachterswoning Z' in relatie tot de Utrechtse Poort (afb. 25) uit 1877. Hier zorgde de kleurencombinatie van de rode en gele bakstenen en de gele natuursteen voor een eenheid.

Afb. 24: de Amsterdamse Poort uit 1683, 1910.

Afb. 25: de Utrechtse Poort uit 1877, 2017.

Typologie van de brugwachterswoningen

Uit het voorgaande blijkt dat de brugwachterswoningen van Naarden onderling vele gelijkenissen vertoonden. Dat roept de vraag op in hoeverre wachterswoningen in het hele land overeenkomsten hadden en of er sprake kan zijn geweest van een 'standaard type' dat veelvuldig werd toegepast. Om deze vraag te beantwoorden is een typologisch onderzoek uitgevoerd. Dit onderzoek bestond uit de vergelijking van de plattegronden en de gevels van zestien wachterswoningen. Om de brugwachterswoningen van Naarden in het juiste perspectief te zetten, is specifiek gekeken naar brug- en fortwachterswoningen die gebouwd zijn in de periode 1850-1900 bij vestingen en forten. Onder meer de Stelling van Amsterdam, de Nieuwe Hollandse Waterlinie en de vestingen van Naarden, Muiden en Maastricht zijn onderzocht.

Definiëring van de verschillende typen

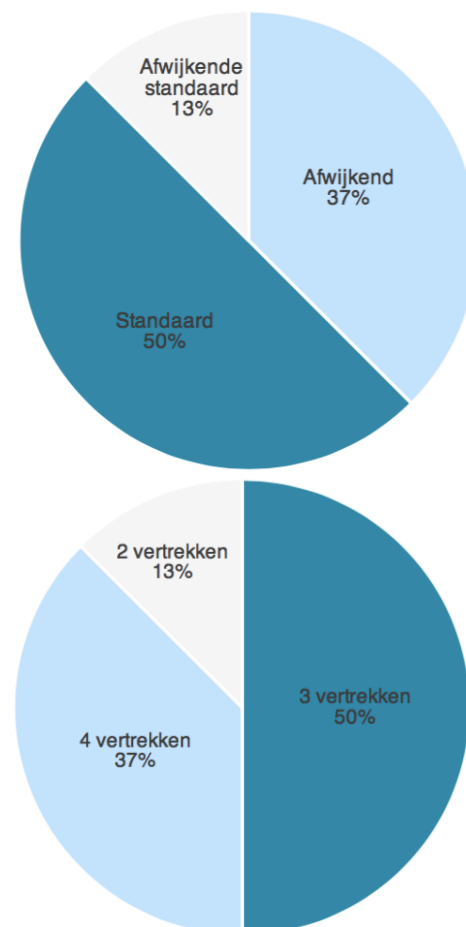
Tijdens het onderzoek zijn geen identieke wachterswoningen gevonden. Maar de helft van de onderzochte panden toonde significante overeenkomsten in de plattegrond en in de gevels, die niet tot het toeval konden worden gerekend. Ondanks dat deze woningen op de details verschilden, kon geconcludeerd worden dat er sprake moest zijn geweest van een zekere 'standaard wachterswoning' met vaste kenmerken.³⁴ Op basis van het vergelijkend onderzoek konden er drie typen wachterswoningen onderscheiden worden, namelijk het standaardtype, het afwijkende standaardtype en het afwijkende type.

Het standaard type had de volgende kenmerken. De plattegrond was rechthoekig tot vierkant. De woning telde één bouwlaag (de begane grond). Op de zolder waren geen gebruiksruidtes afgescheiden. In sommige gevallen was er ook een kelder. De ingang bevond zich aan de lange zijde. Meestal was deze gevel symmetrisch ingedeeld. Aan weerszijden van de voordeur waren één of twee vensters. Achter de voordeur was een smalle gang gesitueerd (ongeveer 1 meter breed), die eindigde bij een privaat of een berghok/kast. De gang verdeelde de woning in tweeën. Aan weerszijden van deze middengang lagen de woonvertrekken. Meestal bestond de begane grond uit drie ruimtes, namelijk een keuken, een slaapkamer en een woonkamer. De woonkamer nam één volledige zijde van de woning in beslag. Het kwam echter ook voor dat er vier of slechts twee vertrekken waren. Het vierde vertrek betrof een bergruimte. Bij de woningen met drie ruimtes bevond de trap zich in de gang. Bij de woningen met vier vertrekken lag de trap in één van de kamers.

Het afwijkende standaardtype had op hoofdlijnen dezelfde structuur als het standaard type, maar hieraan waren kleine wijzigingen aangebracht. Het afwijkende type vertoonde geen of weinig kenmerken van het standaard type.

Verdeling over de woningtypen

De resultaten van het typologisch onderzoek zijn hieronder weergegeven in twee cirkeldiagrammen (afb. 26). Het eerste diagram geeft de verdeling weer van de woningen over de verschillende typen. De helft van de onderzochte fort- en brugwachterswoningen (acht woningen) was opgebouwd volgens het standaard type. Zes woningen (37%) behoorden tot het afwijkende type en twee (13%) tot het afwijkende standaard type. Omdat de indeling van de vertrekken van de acht standaard woningen onderling verschilde, is in het tweede cirkeldiagram het aantal vertrekken weergegeven. Vier woningen (50%) beschikten over drie vertrekken, drie woningen (37%) over vier en één woning (13%) over twee vertrekken.

Afb. 26: onderzoeksresultaten van de zestien vergeleken wachterswoningen van forten. Links: vergelijking typologie. Rechts: vergelijking van het aantal vertrekken in de standaard typologie.

Z' in vergelijking met de andere wachterswoningen

Nadat een typologie was vastgesteld voor de wachterswoningen, rees de vraag hoe de laatste resterende brugwachterswoning van Naarden, brugwachterswoning Z', hierin paste. Als eerste is de grootte en de begroting/aanbestedingsprijs van brugwachterswoning Z' vergeleken met de andere woningen. Zo bedroeg de gemiddelde grootte van de zestien onderzochte wachterswoningen 55 m². Brugwachterswoning Z' was met zijn 61,2 m² net wat groter dan het gemiddelde. De grootte bleek niet evenredig aan de begrotings- of aanbestedingsprijs. De begrotingsprijs lag namelijk 500 gulden lager dan die van brugwachterswoning Z, die met zijn 42,2 m² een slag kleiner was. De aanbestedingsprijs lag daarentegen wel hoger dan die van Z (2.485 gulden tegen 2.349 gulden).³⁵

Vervolgens is de indeling van brugwachterswoning Z' vergeleken met die van de andere woningen. Van de zestien onderzochte wachterswoningen beschikten er zeven (44%) over een slaapkamer op de begane grond. Slechts twee (13%) hadden geen slaapkamer op de begane grond, maar op de zolderverdieping. Van een kwart van de woningen waren de functies van de vertrekken onbekend, omdat de ruimtenameingen niet zijn weergegeven op de bouwtekeningen. Ten slotte beschikten drie woningen (19%) over een bedstede in de woonkamer. Alle wachterswoningen hadden een woonkamer en keuken op de begane grond met soms een bergplaats en kelder. Brugwachterswoning Z' onderscheidde zich door zijn afwijkende indeling. Zeer opvallend was dat het grootste vertrek, normaliter de woonkamer, hier in gebruik was als keuken. De woonkamer was gesitueerd in de kleinere opkamer boven de kelder. De slaapkamers bevonden zich niet op de begane grond, maar op de verdieping. Bij slechts één andere wachterswoning kwam dit voor, namelijk bij fort Hinderdam. Deze woning was qua grootte vergelijkbaar met Z', maar had een vele malen hogere aanbestedingsprijs (3.838 gulden). Op de begane grond was een kleinere keuken aanwezig, waardoor er ruimte was voor een pronkkamer. De woonkamers van beide waren zeer vergelijkbaar. Allebei waren ze circa 17 m² groot en beschikten ze over ingebouwde kasten naast de schouw. Dit kwam uitsluitend bij twee andere wachterswoningen voor.³⁶

De brugwachterswoning Z' was in vergelijking met de andere wachterswoningen een woning van het afwijkende type. Ondanks een vrijwel identieke gevelopbouw, zat de ingang niet in de lange gevel en was de plattegrond volledig anders ingedeeld. Omdat er geen bestek, nota van toelichting/bedenkingen of andere archiefstukken zijn teruggevonden, was het

louter speculeren over de beweegredenen voor de ontwerpkeuzes.

De ontwerpkeuzes van Z

Wellicht is het wel mogelijk om inzicht te krijgen in de ontwerpkeuzes van Z' op basis van archiefstukken over een andere brugwachterswoning in Naarden. Van brugwachterswoning Z is namelijk de correspondentie tussen George Lodewijk Kepper, de Kapitein Eerstaanwendend Ingenieur en Johan Florens Hendricus Boonacker, de Commandant der Genie, bewaard gebleven. Hieruit viel het een en ander te concluderen over de wensen, de beslissingen en de bedenkingen bij het ontwerp. Mogelijk golden de overwegingen die hier gemaakt waren, ook voor het ontwerpproces van Z'.

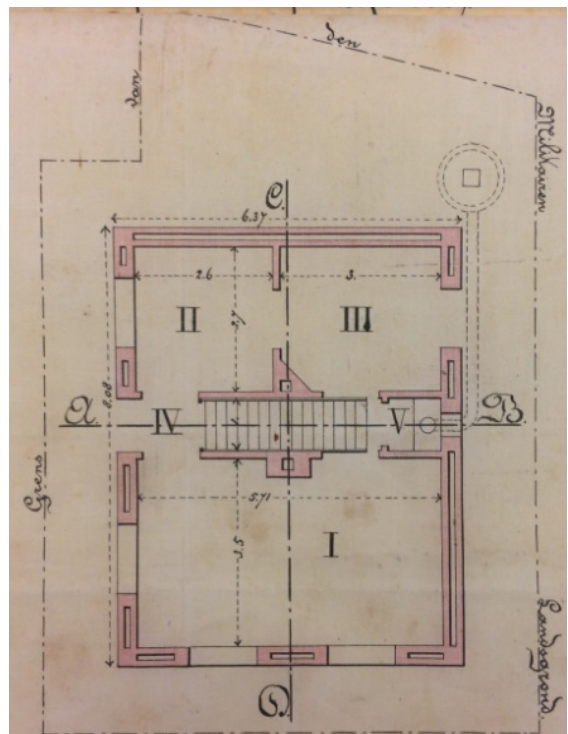
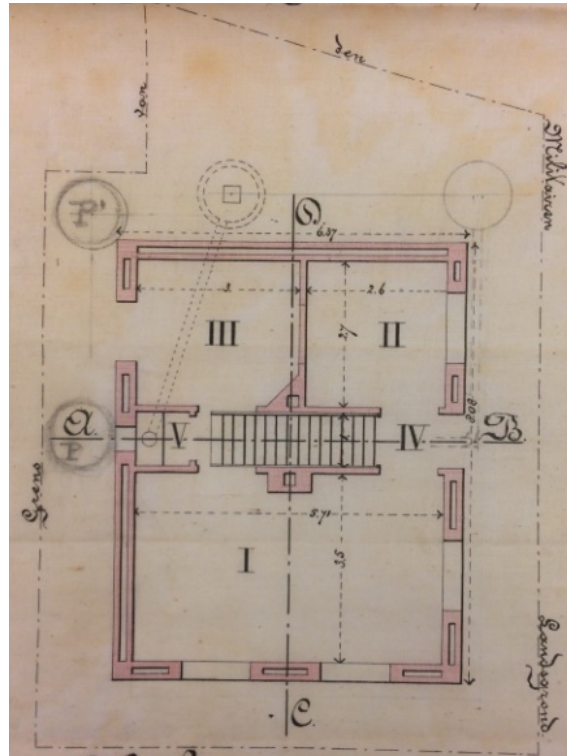
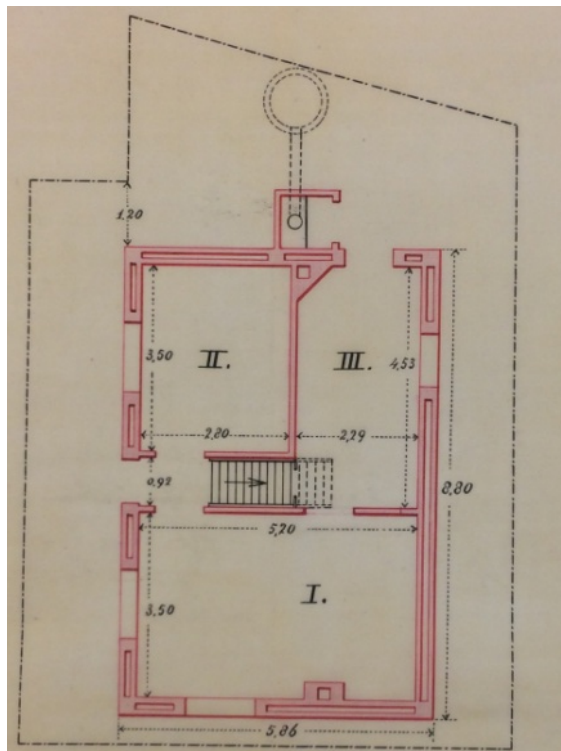
In de nota van toelichtingen, die werd opgesteld naar aanleiding van het aanschrijven van de generaal-majoor inspecteur der Genie, werd het eerste ontwerp van brugwachterswoning Z toegelicht door Kepper (afb. 27).³⁷ Vervolgens werd deze toelichting door Boonacker becommentarieerd in een nota van bedenkingen.³⁸ Tevens gaf hij een alternatief voor het ontwerp (afb. 28). Zijn vier voornaamste bezwaren waren dat de achterdeur niet aan de zijde van het erf was gelegen; dat de voordeur zich niet aan de zijde van de brug bevond; dat de woning over een vrij nauw privaatriool beschikte; en dat door de situering van de schoorstenen vertrek II (de slaapkamer) te klein was. Het voorstel van Boonacker was om het privaat buiten de woning te plaatsen. De extra kosten die voor deze aanpassing nodig waren, konden worden bespaard op de regenton en door het achterwege laten van één venster, het verplaatsen van de schoorstenen naar de gevelmuren en het weglaten van één kapspant. De commandant offerde in zijn schetsvoorstel tevens om de woning te verlengen, waardoor de keuken en de slaapkamer vergroot zouden worden. De ruimte van het privaat zou tevens bij de keuken getrokken kunnen worden.

Kepper merkte het eerste punt niet aan als bezwaarlijk, maar wilde aan het tweede punt wel tegemoetkomen door de woning "als het ware om te keeren". Echter werd er aan het bezwaar niet veel gewicht gehecht door Kepper. In reactie op het derde bezwaar werd de rioolput verplaatst en de riolering buiten de woning omgeleid. Aan het vierde bezwaar kwam Kepper tegemoet door een doorgang te maken tussen de keuken en de slaapkamer. De bewoners konden zo de twee vertrekken samen gebruiken of apart van elkaar. Op deze manier ontstond het definitieve ontwerp, dat

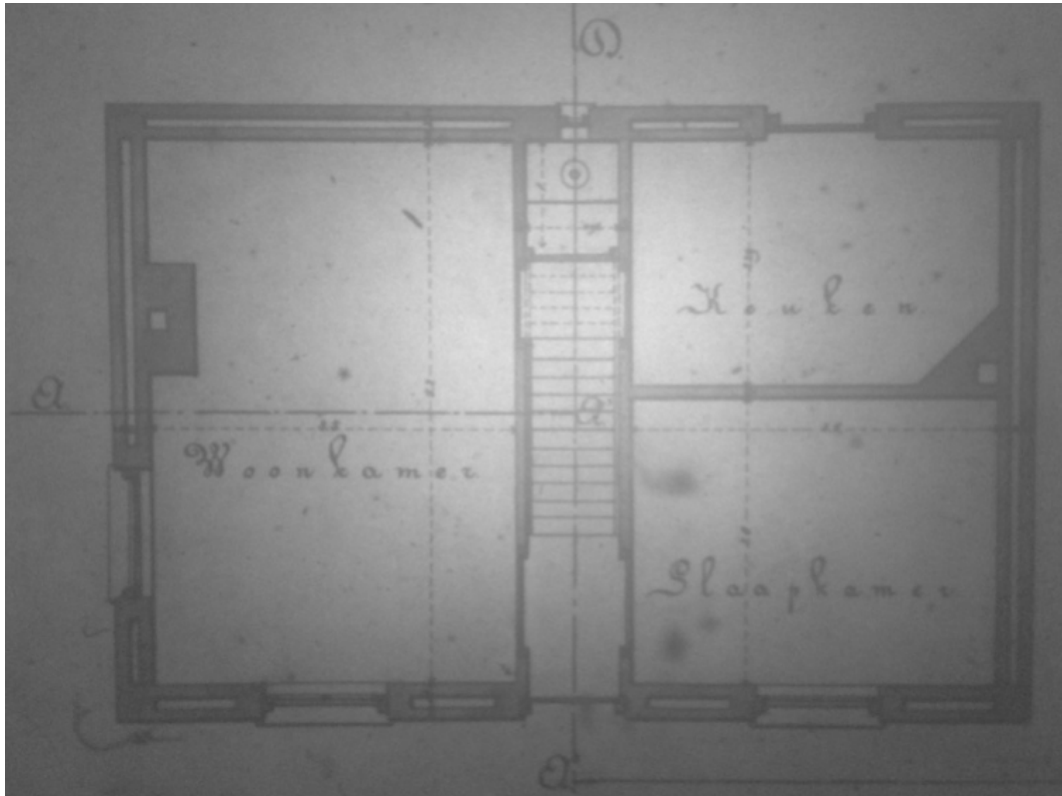
nagenoeg een gespiegelde versie was van het eerste ontwerp (afb. 29).

Het eerste ontwerp voor de brugwachterswoning Z was gedeeltelijk een kopie van een brugwachterswoning in Muiden (afb. 30-31). De plattegrond van de Muidense woning werd niet overgenomen door Kepper. Hij koos ervoor om het Muidense ontwerp aan te passen aan de omstandigheden van het perceel in Naarden. Deze aanpassingen werden vervolgens door Boonacker aangemerkt als "afwijkingen". Volgens hem waren de gemaakte afwijkingen, die de vorm van de vertrekken niet verbeterden, grotendeels onnodig en beschikte het eerste ontwerp over de eerdergenoemde gebreken. Indien de indeling van de Muidense woning gehanteerd werd, zou dit niet het geval zijn. Daarom stelde Boonacker in zijn schetsontwerp voor om in principe terug te gaan naar de indeling en de grootte van de woning in Muiden. Zoals gezegd ging Kepper hier niet mee akkoord. Een mogelijke verklaring hiervoor is een vereiste strook grond van 1,20 meter rondom de woning. Bij het toepassen van de Muidense plattegrond zou de woning symmetrisch, maar ook langer worden waardoor de kopgevel opgeschoven werd tot vlak tegen de perceelgrens. Hierdoor zou er aan de straatzijde geen 1,20 meter grond vrij blijven. Blijkbaar was de vrije situering van de woning op het perceel belangrijker dan het kunnen kopiëren van de brugwachterswoning in Muiden.

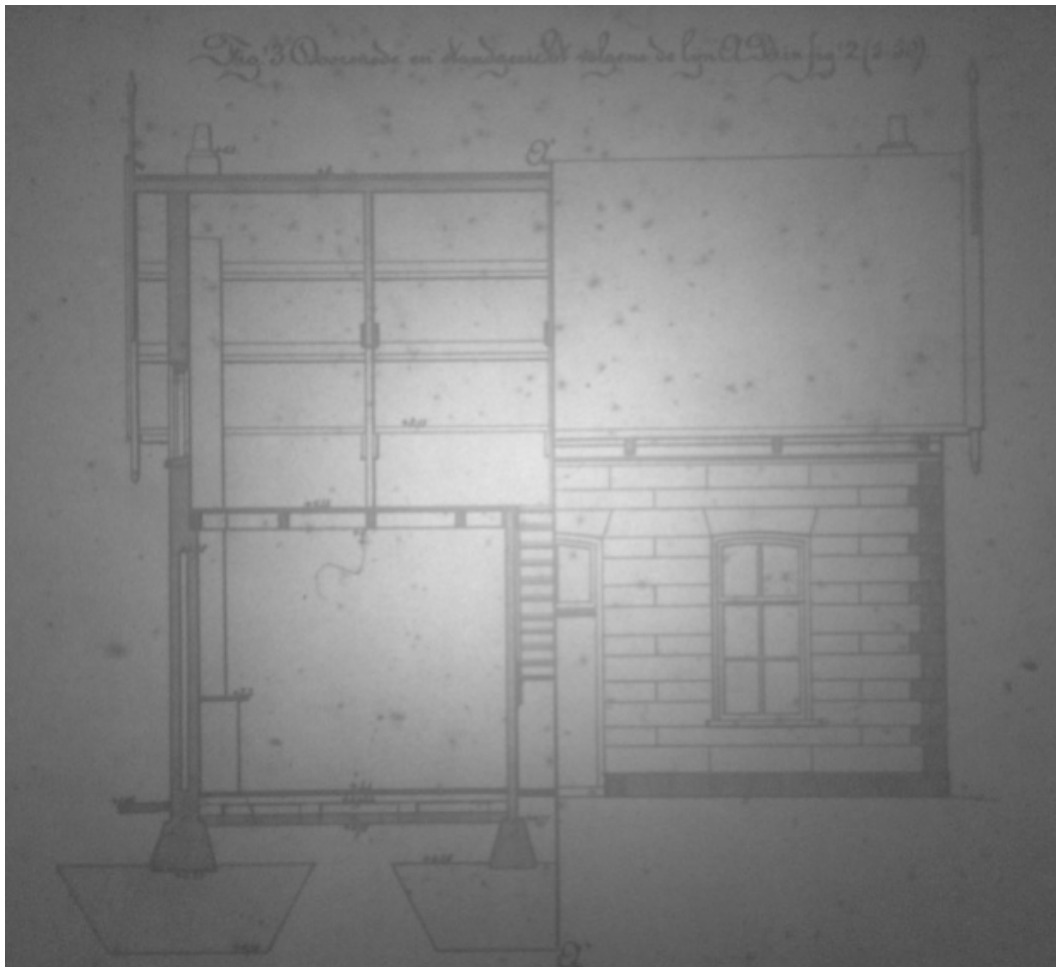

Afb. 27-29: (boven) eerste ontwerp Z, jan 1885; (links) alternatief ontwerp Z, feb 1885; (onder) definitieve ontwerp Z, mei 1885. De woonkamer is gelegen aan de straatzijde. Legenda: I = woonkamer, II = slaapkamer, III = keuken.

Afb. 30: begane grond van de brugwachterswoning in Muiden.

Afb. 31: langsdoorsnede van de brugwachterswoning in Muiden.

Conclusie: de afwijkende plattegrond van Z'

Tijdens het typologisch onderzoek drong zich vervolgens de vraag op of op grond van het bovenstaande te achterhalen viel waarom de Eerstaanwezend Ingenieur van Naarden, ondanks dat de toepassing van het standaard wachterswoningtype mogelijk was, koos voor een compleet andere indeling voor brugwachterswoning **Z'**. Daarbij was het opvallend en vreemd dat de entree aan de vestingzijde werd geplaatst in plaats van aan de brugzijde. Hiervoor waren twee mogelijke redenen te geven. Uit het voorgaande is gebleken dat men de achterdeur het liefste liet uitkomen aan de erfzijde en de voordeur aan de brugzijde. Aangezien **Z'** alleen over een voordeur beschikte, moest men kiezen. Mogelijk ging de voorkeur uit naar een voordeur die uitkwam op het erf. In dat geval kon de entree enkel in de kopse gevel geplaatst worden, omdat alleen dáár ruimte was voor een erf. De langgerekte kavel lag namelijk ingeklemd tussen de bedekte weg en de wal. Een tweede mogelijke reden voor de afwijkende indeling was de inspraak van de bewoners.

De afwijking van **Z'** ten opzichte van de standaard typologie had voornamelijk betrekking op de indeling. De vormgeving van het exterieur daarentegen kwam sterk overeen met de brugwachterswoningen aan de Amsterdamse zijde. Ondanks dat de gevels van **Z'** niet gepleisterd werden, waren de vorm en de positionering van de vensters vergelijkbaar.

Als conclusie over de standaard typologie en brugwachterswoning **Z'** kan gesteld worden dat er een ontwerp voor een standaard type wachterswoning beschikbaar was en de kavel de mogelijkheid bood om het standaard type toe te passen, maar dat dit omwille van de inmenging van de bewoners of de Genie niet is gedaan.

BIBLIOGRAFIE

Geraadpleegde archieven

Nationaal archief (NA)
Gemeente Archief Gooische Meren (GAGM)
Kadaster ArchiefViewer (KAV)
Noord Hollands Archief (NHA)

Literatuurlijst

Bruijn, C.A. de en W.H. Schukking, *Naarden 1350-1950. De geschiedenis van een Nederlandse Vesting*, Leiden 1950.
Bruijn, S. de en T. van Oeffelt, 'Stelling van Amsterdam', *RDMZ Info Architectuur en Stedenbouw* 3 (1999),
Montijn, I., 'De wachters van de wachters. Impressie van een bijzonder soort dienstwoning', in: *Op weerstand gebouwd. Verdedigingslinies als militair erfgoed*, Zwolle 2004.
Roos, P. de, 'Naarden in de twintiger jaren', *De omroeper* 4 (1989).
Schaftenaar, H., 'De kippenbrug, de kortste weg naar Bussum', *De omroeper* 14 (2001).
Schaftenaar, H., 'J.P. van Rossum (1778-1856) en de doorstart van de Naarder Zanderij', *De omroeper* 19 (2006).

ILLUSTRATIES

Afb. 1: www.historischekringbreukelen.nl/historischekringbreukelen.nl/index.php/monumenten.
Afb. 2: <http://groningeninbeeld.rtvnoord.nl/index.asp?id=10061>.
Afb. 3: NHA 548_101
Afb. 4: H. Schaftenaar, 'De Kippenbrug, de kortste weg naar Bussum', *De omroeper* 14 (2001), p. 22.
Afb. 5: RCE MIN07074A02.
Afb. 6: GAGM SSAN092N 97.214
Afb. 7: GAGM SSAN092N 0484
Afb. 8: GAGM SSAN092N 0016
Afb. 9: GAGM SSAN092N F96.050
Afb. 10-12: GAGM microfiche 'beschrijvingen van de militaire bouwwerken', nr. 136
Afb. 13-114: NA 4.OCVW, 45.9
Afb. 15: GAGM SSAN092N NOP196
Afb. 16: GAGM SSAN092N 2011.034
Afb. 17-18: L. Willemstein, 16 mei 2018.
Afb. 19: GAGM SSAN092N NOP14
Afb. 20: GAGM SSAN092N NOP16
Afb. 21-23: NA 2.13.01, inv. nr. 4079, nr. 43
Afb. 24: GAGM SSAN092N A18.
Afb. 25: Sillysis, 14 april 2017.
Afb. 26: L. Willemstein.
Afb. 27-29: NA 2.13.01, inv. nr. 3802, nr. 44.
Afb. 30-31: NA 4.OPG, M167.

EINDNOTEN

¹ <<http://verenigingvestingstad.nl/vesting-naarden-en-omgeving-in-1967/>>

² Hierbij speelde ook de behoefte mee om het centrum beter te ontsluiten voor het autoverkeer.

³ Mogelijk was de woning die buiten de vesting aan de Utrechtse Poortzijde stond ook een brugwachterswoning. In de literatuur wordt namelijk gerefereerd aan een brugwachterswoning. De enige woning, in de oorspronkelijke aanwijzende tafel (OAT) van het Kadaster aangeduid als “huisje”, die hiervoor in aanmerking zou komen, stond buiten de vesting en was eigendom van de “Gooijsche Gemeente”. Deze woning heeft echter nooit behoord tot de militaire bouwwerken van de vesting en stond niet op de grond van de Staat. Daarom is nader onderzoek naar deze woning buiten beschouwing gelaten; RCE OAT 07074 C004.

⁴ Er is geen onderzoek gedaan naar de zeventiende-eeuwse toegangspoorten en de vraag of daar brugwachterswoningen bij stonden.

⁵ C.A. de Bruijn en W.H. Schukking, *Naarden 1350-1950. De geschiedenis van een Nederlandse Vesting*, Leiden 1950, pp. 144-145.

⁶ De Amsterdamse Poort werd in 1915 gesloopt en de Utrechtse Poort werd in 1877 vervangen door de huidige poort.

⁷ H. Schaftenaar, ‘De kippenbrug, de kortste weg naar Bussum’, *De omroeper* 14 (2001), pp. 22-23.

⁸ P. de Roos, ‘Naarden in de twintiger jaren’, *De omroeper* 4 (1989), p. 133.

⁹ Een bedekte weg is de doorlopende weg rondom de vesting, beschermd door een wal.

¹⁰ KAV leggerartikel 4716, r. 21 en leggerartikel 5672, r. 49. Vooralsnog is het niet aannemelijk dat **Z** een voorganger heeft gehad binnen de vesting. Op geen enkele achttiende-eeuwse plattegrond van de vesting is er bij de brug een woning te zien. Dit geldt ook voor het kadastrale minuutplan uit 1811-1832.

¹² De letters BW van de brugwachterswoning bij de tolbrug naar Bussum zijn gekozen door de auteur en betreffen geen officiële benaming. Dit geldt tevens voor BW’.

¹³ In de volksmond werd de Kapitein Meijerbrug ook wel de brug van Arie Swennen genoemd, naar de laatste brugwachter.

¹⁴ H. Schaftenaar, ‘J.P. van Rossum (1778-1856) en de doorstart van de Naarder Zanderij’, *De omroeper* 19 (2006), p. 11.

¹⁵ GAGM SSAN016, inv. nr. 408.

¹⁶ H. Schaftenaar, ‘De Kippenbrug, de kortste weg naar Bussum’, *De omroeper* 14 (2001), p. 25.

¹⁷ NHA BS overlijden, akte 31, 30-07-1862.

¹⁸ NHA Militairen, archief 23, inv. nr. 119, jaar 1888.

¹⁹ NHA Militairen, archief 23, inv. nr. 386, jaar 1923.

²⁰ Omdat brugwachterswoning BW’ uit 1942 dateert en daarmee niet behoort tot de negentiende-eeuwse brugwachterswoningen, is deze niet verder onderzocht.

Voor meer informatie over deze woning, zie; GAGM SSAN016, inv. nrs. 981/195, 980/195, 979/195.

²¹ Art. 1 Kringenwet van 21 december 1853, houdende bepalingen betreffende het bouwen, planten en het maken van andere werken binnen zekeren afstand van Vestingwerken van den Staat.

²² S. de Bruijn en T. van Oeffelt, ‘Stelling van Amsterdam’, *RDMZ Info Architectuur en Stedenbouw* 3 (1999), p. 3.

²³ NA 2.13.01, inv. nr. 3802, nr. 44.

²⁴ De vijand viel altijd aan vanaf de Utrechtse zijde, omdat het doel was om het economische hart van Nederland (Amsterdam) te veroveren. Amsterdam was alleen te bereiken via Naarden.

²⁵ GAGM microfiche ‘beschrijvingen van de militaire bouwwerken’, nr. 136.

²⁶ GAGM microfiche ‘beschrijvingen van de militaire bouwwerken’, nr. 136.

²⁷ NA 2.13.01, inv. nr. 3802, nr. 44.

²⁸ NA 2.13.01, inv. nr. 3802, nr. 44.

²⁹ NA 2.13.01, inv. nr. 4079, nr. 43.

³⁰ I. Montijn, ‘De wachters van de wachters. Impressie van een bijzonder soort dienstwoning’, in: *Op weerstand gebouwd. Verdedigingslijnes als militair erfgoed*, Zwolle 2004, p. 68.

³¹ Een enveloppe is de smalle strook grond rond de hoofdgracht en waarover de bedekte weg lag.

³² Het grootste vertrek was een woonkeuken, of een woonkamer met bedsteden. De tweede kamer was een slaapkamer of de keuken. Het is uit het bestek niet af te leiden welke combinatie van vertrekken gemaakt was. GAGM SSAN016, inv. nr. 652.

³³ GAGM SSAN016, inv. nr. 941.

³⁴ Deze onderzoeksuitkomst wordt bevestigd door de volgende zin uit *De nota van bedenkingen bij een ontwerp van bestek wegens het bouwen van ene brugwachterswoning bij de Muidervaart te Naarden* uit 1885 van de luitenant-kolonel commandant. “Voor deze woning is het type gevolgd van die, welke ten vorige jaren te Muiden bij de Amsterdamsche Poort is gebouwd [...]”. Hieruit blijkt niet alleen dat er destijds al een typologie bestond voor wachterswoningen, maar ook dat voor het ontwerp van brugwachterswoning **Z** is teruggegrepen op het ontwerp van de brugwachterswoning bij de Amsterdamse Poort in Muiden. NA 2.13.01, inv. nr. 3802, nr. 44.

³⁵ Brugwachterswoning **Z** had zes inschrijvingen met een gemiddelde prijs van 2.519,50 gulden. **Z** had drie inschrijvers met een gemiddelde prijs van 2.600 gulden.

³⁶ Het betreft fort Kijkduin (kast aan één kant van de schouw) en fort Uitermeer.

³⁷ NA 2.13.01, inv. nr. 3802, nr. 44.

³⁸ NA 2.13.01, inv. nr. 3802, nr. 44. De nota van toelichtingen dateert van 6 januari 1885, de nota van bedenkingen + schets van 26 februari 1885, het aangepaste bestek van april 1885 en de aanbesteding van mei 1885.

